



<http://www.diva-portal.org>

This is the published version of a chapter published in *Religionsdidaktiska studier*.

Citation for the original published chapter:

Fröjmark, A. (2015)

Den missförstådda avlaten.

In: Torsten Löfstedt (ed.), *Religionsdidaktiska studier* (pp. 75-87). Växjö: Linnaeus University Press

N.B. When citing this work, cite the original published chapter.

Permanent link to this version:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lnu:diva-46826>

Den missförstådda avlaten

Anders Fröjmark

Introduktion

Till de allmänt spridda uppfattningarna om den medeltida katolska kyrkan hör den, att man kunde köpa sig syndernas förlåtelse för pengar. Finns det någon saklig grund för denna uppfattning? Svaret söks här genom en undersökning av avlatens plats i det katolska botssakramentet. Exempelen hämtas framför allt från det senmedeltida Norden. Praxis står i fokus, medan de teologiska och kyrkorättsliga aspekterna behandlas översiktligt utifrån handbokslitteraturen. Martin Luthers kritik mot avlaten i de 95 teserna från 1517 får exemplifiera den kritik som riktades mot den senmedeltida handeln med avlater.

Ett exempel: Avlatstavlan på Västerås domkyrka 1517

Vi börjar just året 1517, men i en nordligare del av Europa. Detta år lät nämligen en borgare vid namn Jörgen Buntmakare mura upp en kalkstenstavla på en av Västerås domkyrkas strävpelare med följande budskap:

Thenne afflat fortiäna the goda mennyskior som gudelica gaa kringom kyrkiogaarden aff iij (3) biscopom huar thera giffuit haffuer xl (40) dagha afflat för hwar then kropp som her ikirkijo eller kirkiogaarden ligghe. Haffwer och een biscop giffuit xl (40) dagha för huar kropp herafter kommer. Oc swa haffua the xl (40) dagha afflat för hwart fyät som the gudelica gaa kringom kyrkiogaarden för uthan kyrkions afflat. / Jurgen Bunthmaker Anno domini Mdxvii (1517).¹

Tavlan är en offentlig förkunnelse av den avlat som sammanlagt fyra biskopar har utlovat för personer som vandrade runt kyrkogården och bad för de döda. Budskapet har gjorts ganska komprimerat för att få plats på stentavlan och för att förstå alla detaljer skulle man nog ha behövt de originalhandlingar som det

¹ Texten efter Hahr 1923, 6, kontrolläst mot foto av Hardy Marcks von Würtemberg. Delvis avvikande läsning hos Ekström 1994 (1976), 152. Jörgen Buntmakare var möjligen borgare i Visby enligt Hahr. Släkten är emellertid ej upptagen i Gustaf Lindström, *Anteckningar om Gotlands medeltid 2* (1895). Svenskt diplomatariums huvudkartotek (SDHK) visar, att personer med namnet Buntmakare funnits i Reval eller Åbo ca 1435, i Malmö 1478 och i Lund 1496. Namnet kan ha fungerat som tillnamn likaväl som släktnamn. Någon koppling till Visby har jag inte funnit, om inte kalkstenen som tavlan är huggen av möjligen är gotländsk.

bygger på, men klart är att tre biskopar var och en har utlovat 40 dagars avlat för varje kropp som är begravd i kyrkan eller på kyrkogården. En annan biskop har utlovat 40 dagars avlat för varje kropp som tillkommer. Dessutom kan man få 40 dagars avlat för varje steg man ”gudligen” går runt kyrkogården. Att man skulle be för de döda under sin vandring var så självklart för dem som tog emot budskapet att det inte behövde sägas uttryckligen.

Som Carl-Gustaf Andrén skrev i en festskriftsartikel år 1975 var de medeltida avlatsbrev instrument för kyrkans verksamhet.² Genom att utfärda avlatsbrev med bestämda föreskrifter kunde biskoparna befrämja vissa religiösa bruk som sågs som nyttiga och önskvärda. Hit hörde således att gå runt kyrkogården och be för de döda.³ Sättet att styra in de troende på den önskvärda vägen var att locka med avlat. Ordet *avlat* är ett tyskt lånord som betyder efterlåtande eller efterskänkande. Det latinska ordet är *indulgentia*, som på medeltida latin betyder efterskänkande (av straff, av skatt etc.) eller förlåtelse (av missgärningar). Det som efterskänks är i det här fallet botgöring, något som ålades och ålätts biktbarnen i botsakramentet.

Boten och botsakramentet

En bestämmelse vid det fjärde Laterankonciliet 1215 förpliktade varje kristen som hade uppnått förståndets ålder att minst en gång per år gå till bikt. Få kyrkomötesbeslut har nog fått så långtgående konsekvenser som detta, som ålade alla den katolska kyrkans medlemmar att ägna sig åt introspektion och rannsaka sig själva, för att sedan i bikten be om förlåtelse för sina synder.

Det katolska botsakramentet bestod under medeltiden av tre delar: bekännelse, avlösning och botgöring. Vart och ett av dessa element har sin historia inom den kristna traditionen, men kom att formaliseras genom insatser av olika teologer och kanonister.⁴ Biktbarnets uppriktighet i sin ånger över synden borde manifesteras i en vilja att efter bästa förmåga ställa saker och ting till rätta igen, alltså att göra bot (lat. *pœnitentia, satisfactio*). Om synden bestod i något man hade gjort mot en annan person, exempelvis en stöld, kunde gottgörelsen vara att lämna tillbaka vad man hade stulit.⁵ Många förbrytelser var dock av mer andligt slag, som otillåtna eller hädiska tankar eller förseelser som inte hade vållat någon synlig skada, men som ändå ansågs brottsliga i kyrkolagen och/eller i den allmänna uppfattningen. Synden var ett brott mot Gud och biktbarnet förelades nu av prästen ett pensum av böner, fastor och kanske även andra fromma gärningar, såsom allmosor eller pilgrimsfärder.

² Andrén 1992 (1975).

³ Se även Källström 2011, 218–19, som bl.a. anför exempel på detta från tre avlatsbrev för Linköpings domkyrka 1412.

⁴ Gallén 1957a; Gallén 1957b, 181–82.

⁵ Gallén 1957b, 183, 186.

Det uppkom tidigt en rik flora av mer eller mindre praktiskt inriktade teologiska handböcker om boten, så kallade *pœnitentialia* eller *libri pœnitentialis*. Till en början var de katalogartat uppställda så att man mer eller mindre kunde läsa av vilken botgöring varje specifik synd krävde. Med det ökande intresset för pastorala frågor efter de tredje och fjärde Laterankoncilierna 1179 respektive 1215 utvecklades en ny genre, *summæ confessorum*, som var handledningar för biktfäder. Här ligger tonvikten inte på botgöringstariffer. I stället ges prästen instruktioner som skulle hjälpa honom att använda sitt omdöme (*arbitrium*). Vägledning gavs om hur prästerna skulle fråga ut biktbarnen, försiktigt för att inte av misstag ge upphov till nya syndiga idéer. Man kunde exempelvis utgå från de fem sinnena och fråga vad biktbarnet hade hört, sett, luktat på, smakat etc.⁶ Härigenom kunde prästen på en gång utforska vilka syndfulla beteenden som fanns hos sockenborna och undervisa dessa i vad som krävdes av en god kristen.

Det cirkulerade en uppsjö av *pœnitentialia* och *summæ confessorum* i det medeltida Europa. Denna typ av elementära handböcker fanns troligen hos snart sagt varje präst, tillsammans med några avskrifter av relevanta synodalstatuter och ett breviarium.⁷ Många av verken var avskrifter och bearbetningar av varandra. Det fanns ingen enhetlighet på detta område, utan tusen blommor blommade. Likafullt finns det en del gemensamma drag, till vilka hör ett markant intresse för sådant som hör till vad vi i dag kallar sexuallivets domän, även om det begreppet inte fanns under medeltiden.⁸ Undersökningar har givit vid handen att en fjärdedel eller mer av de syndiga handlingar som togs upp i botböckerna var av sexuell natur. En stor variationsrikedom av olika sexuella beteenden behandlas på ett sätt som vittnar om det – åtminstone i princip – celibatära prästerskapets fascination för detta område.⁹ I jämförelse med de flesta andra trossamfund har den katolska kyrkan en starkt negativ sexualsyn, för vilken just prästcelibatet är ett tydligt uttryck. Det skall samtidigt sägas att teologerna på detta område kunde ingå en strategisk allians med den världsliga rätten, som hade ett lika starkt intresse för att fortplantningen skedde i former som inte äventyrade samhällsordningen eller egendomsöverföringen mellan generationerna.

Botgöringen

Botböckerna kan ge en uppfattning om den botgöring som ålades den biktande av prästen. Blodskam och sodomi kunde ge femton års botgöring.¹⁰ Sodomi är ett vitt begrepp som innefattar ett antal olika sexuella handlingar, som har det

⁶ Payer 2000, 4–12.

⁷ Cf. Payer 2000, 11; Brundage 2000, 42.

⁸ Cadden 2000, 51–52.

⁹ Payer 2000, 5, 10; Brundage 2000, 41.

¹⁰ Gallén 1957b, 186.

gemensamt att de utförs för njutnings skull och inte för att fortplanta släktet. Vad som räknas hit varierar i olika botböcker, men oralsex, analsex och samkönade sexuella förbindelser inkluderades, medan tidelag ibland kunde klassas som en särskild, något mindre allvarlig synd.¹¹

Går man vidare på skalan kan man exempelvis finna, att mord och dråp enligt medeltida svenska botböcker kunde ge nio respektive sju års botgöring, medan lätta synder renderade några dagars eller veckors botgöring.¹² Man bör då hålla i minnet att den kyrkliga botgöringen åtminstone i princip inte var någon ersättning för de straff världsliga domstolar kunde utdöma, utan följde sin egen logik.

Konkret innebar botgöringen att en person under fastan före påsk, samtliga fredagar och även andra specifikt anvisade fasteperioder, så kallade *carena*,¹³ fastade på vatten och bröd, avstod från sexuellt umgänge, bad vissa böner och ofta även iakttog andra regler, såsom att försaka linnekläder, sova utan bolster, iaktta tystnad och/eller avstå från nöjen. Botgöringen kunde anpassas till att omfatta mindre synliga aktiviteter om det var fråga om synder som helst skulle förbli okända för omgivningen.¹⁴

När alla människor gick till bikt innebar det också att alla människor ålades botgöring. De gick bildligt talat alltid runt och bar på en stor ryggsäck av fastor, böner och andra botföreskrifter. En livstid räckte inte till för all botgöring, utan efter döden väntade skärselden där botgöringen fortsatte på ett högst påtagligt och plågsamt sätt – även om Guds änglar kunde ge de stackars själarna viss lindring – ända tills man var ren som ett nyfött barn och kunde träda inför Guds ansikte.¹⁵ Det handlade inte om att de dödas synder inte var dem förlåtna. Syndernas förlåtelse meddelades av prästen efter bikten, det är detta som är avlösningen i det tredelade botsakramentet. En avlösning – *absolutio mortuorum* – meddelades även de döda i begravningsakten.¹⁶ Som ovan har framgått innebar dock inte syndernas förlåtelse en befrielse från kravet att gottgöra sina förbrytelser.

Skärselden var ingen behaglig plats, men de levande tänktes kunna lindra de dödas plågor med sina böner och själamässor. Även botgöring tänktes kunna utföras ställföreträdande. Den järnridå mellan levande och döda som reformationen skulle komma med hade ännu inte sänkts ned.¹⁷

¹¹ Brundage 2000, 40, 43.

¹² Gallén 1957b, 186.

¹³ Carena, -æ, 'fyrtio dagars botfasta'; *GMLS* 1:2, 131.

¹⁴ Gallén 1957b, 186.

¹⁵ Cf. Edsman & Molland 1971; Källström 2011, 292–93.

¹⁶ Gallén 1957b, 183.

¹⁷ Jag lånar detta uttryck från KG Jan Gustafson, tidigare biträdande professor i historia vid Högskolan i Kalmar.

Avlaten

Precis som införandet av skatter möjliggjorde ett nytt sätt för kungamakten att belöna sina trogna medhjälpare, nämligen genom att ge dem skattefrihet (frälse), så erbjöd den stora botbördä som alla människor släpade på en möjlighet att premiera vissa önskvärda beteenden hos de troende, genom att erbjuda en lindring av botgöringen, alltså avlat (indulgens). Kyrkan, som i teorin var en enda organism, kunde förfoga över den stora skatt av överskjutande förtjänster som Kristus och helgonen hade åstadkommit och låta den komma de botfärdiga syndarna till del.¹⁸

De mest typiska avlatsbrev i en medeltida svensk kontext är utfärdade av en eller flera biskopar till förmån för någon viss kyrka. Om någon besöker denna kyrka på ett antal uppräknade helg- och helgondagar och, som det heter, ”räcker hjälpsamma händer” till kyrkans iståndsättande eller pryddande, efterskänker var och en av utfärdarna den personen fyrtio dagar av den botgöring som ålagts honom eller henne.¹⁹

Ofta var avlatsbrev en hjälp för kyrkor som hade skadats vid bränder eller på annat sätt, eller där stora byggnadsarbeten pågick. Genom att människor besökte kyrkan och skänkte offergåvor eller på annat sätt understödde uppbyggnadsarbetet kunde dessa kyrkor få in medel till de pågående arbetena.

Av större intresse är de avlatsbrev där biskoparna önskar befrämja vissa religiösa bruk. Vi har redan sett att vandringar på kyrkogårdar under bön för de döda var ett sådant bruk. Andra avlatsbrev nämner att man vid klockornas klämtning morgon och kväll, den så kallade Angelusringningen, skulle läsa bönerna Fader vår och Ave Maria. Även böner för fred uppmuntrades, inte minst under de frekventa orostiderna under 1400-talet och början av 1500-talet.²⁰ Vidare kan nyinscaffade andaktsbilder i vissa kyrkor uppmärksammas genom att böner vid dessa bilder görs till avlatsgivande handlingar. På det hela taget kan man finna, att biskoparna i avlatsbrev ställer ett ganska vitt spektrum av möjligheter att vinna lindring av botgöringen till förfogande för den enskilde.²¹

När det talas om att räcka hjälpsamma händer till en kyrkas reparation och upprätthållande, eller till dess pryddande med ljus, böcker och andra föremål, kan man ana att detta ofta tog sig uttryck i pengagåvor. Här låg fröet till vad som skulle bli det tidiga 1500-talets stora affärsidé. Man tryckte upp påvliga avlatsbrev som såldes till enskilda. En lucka fanns i texten där köparens namn kunde fyllas i. Kringresande avlatspredikanter stod för den direkta kontakten med köparna. Intäkterna slussades sedan via regionala entreprenörer, ofta

¹⁸ Gallén 1962, 387; Andrén 1992 (1975), 91.

¹⁹ Allmänt: se Liedgren & Lárusson 1962. Några exempel på avlatsbrev i svensk översättning: tre avlatsbrev för Linköpings domkyrka 1412 i Nisbeth & Estham 2001, 271–76; ett brev av den svenska kyrkoprovinsens samtliga sju biskopar för Rytterne kyrka år 1477 i *Nya anteckningar om Rytternes socken* (2002), 244–45; ett brev av fem kardinaler för Torsås kyrka år 1487 i Fröjmark 1997, 23–24.

²⁰ Andrén 1992 (1975), 103–04.

²¹ Andrén 1992 (1975), 98; Källström 2011, 305–06.

biskopar, till påven. På alla nivåer delades intäkterna och gav goda inkomster till samtliga inblandade. Påvarna fick medel till tidens stora byggprojekt – ombyggnaden av Petersbasilikan i Rom.

Ett oavvisligt villkor för all avlat var att den person det gällde skulle ha gått till uppriktig bikt. Detta framgår tydligt av avlatsbrevet.²² Det framgår även av de senmedeltida tryckta avlatsbrev som såldes direkt till enskilda, men man kan inte förutsätta att köparen förstod latin, så ansvaret för att förklara detta låg på säljaren. Får man tro Martin Luther (se nedan) tog nog dessa inte alltid detta ansvar.

Korstågen och avlaten

Den som vill studera den medeltida avlaten och försöka få någon klarhet om vilken teologi som låg bakom och vad det var som egentligen utlovades får lätt huvudbry vid konfrontationen med en av de mest avlatsgivande företeelserna under denna tid, nämligen korstågen. Vad innebar den plenaravlat som utlovades de korsfarare som föll i strid? Historikern Ane Bysted vid Århus universitet har nyligen disputerat på en avhandling om korstågsavlater, men hennes avhandling är dessvärre ännu inte tryckt. Muntligt har hon dock meddelat att plenaravlaten avsåg all botgöring som en individ hade åtdragit till en viss punkt i tiden. Det normala villkoret gällde: att korsfararen skulle ha ångrat och bekänt sina synder. Sedan borde de om möjligt avhålla sig från synd.²³

Det råder dock enligt Bysted en viss glidning i terminologin mellan, om man använder de engelska termerna, *remission of sins* och *remission of penance*. Även kyrkans högsta företrädare, påvarna, gör sig skyldiga till denna glidning.²⁴

Ett exempel på detta är bullan *Non parum animus noster*, utfärdad av påven Alexander III år 1171 eller 1172. Påven medger dem som kämpar mot ester och andra hedningar i norr ett års tillgift för deras synder, som de har biktat och för vilka de har påtagit sig att göra bot ("de peccatis suis, de quibus confessi fuerint & poenitentiam acceperint, remissionem vnus anni [...] concedimus"), på samma sätt som för dem som besöker Herrens grav. Dem som dör i kampen medger han tillgift av alla deras synder om de har åtagit sig att göra bot ("omnium suorum, si poenitentiam acceperint, remissionem indulgemus peccatorum").²⁵ Dessa formuleringar är inte unika. De utlovar ut-

²² Vanligtvis med formuleringen "omnibus vere penitentibus et confessis"; Gallén 1962, 388; André 1992 (1975), 93.

²³ Muntliga uppgifter från Ane Bysted vid ALMA-seminarium, Lunds universitet, den 6 mars 2014.

²⁴ Muntliga uppgifter från Ane Bysted vid ALMA-seminarium, Lunds universitet, den 6 mars 2014. Se även Gallén 1962, 388. Bysteds avh. *The Crusade Indulgence* har tryckts sedan denna text fullbordades.

²⁵ Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (SDHK) nummer 210 <<http://www.nad.riksarkivet.se/sdhk>>; *Diplomatarium Suecanum* 1 nr 55.

tryckligen syndaförlåtelse åt korsfararna. Påvarna kan därigenom själva sägas ha lagt grunden till missuppfattningen att avlaten innebar syndernas förlåtelse.

Avlatsinflationen

En biskop kunde meddela 40 dagars avlat.²⁶ Ofta samverkade två eller flera biskopar i utfärdandet av ett avlatsbrev så att flera fyrtyodagarsprioder kunde ackumuleras. Vissa kyrkliga institutioner skickade sändebud till Rom, där kardinalerna kunde meddela 100 dagars avlat vardera.²⁷ Ett avlatsbrev utfärdat av fem kardinaler kunde således garantera 500 dagars avlat. Ändå var detta beskedliga siffror mot den obegränsade avlat som påven kunde utfärda. I sin avhandling *Den gotiske labrynt* (1993) ger Jes Wienberg talande exempel på den exponentiella ökningen av antalet avlatsdagar i vissa senmedeltida avlatsbrev. På 1300-talet kunde man vid ett besök i Hornslet kyrka nära Århus förvärva 960 dagars avlat, men detta tal förbleknar bredvid senmedeltida avlatsbrev på 1 400 dagar, på sex år och 240 dagar eller på 70 000 dagar, för att inte tala om de 40 048 år och 46 dagar som Kristian I förvärvade när han besökte påven i Rom år 1474.²⁸ Exempel finns även på att läsningen av vissa böner kunde ge tusentals års avlat.²⁹ Avlatstavlan på Västerås domkyrka är dock mer typisk för bruket i det senmedeltida Sverige. Det handlar visserligen om hundratals dagar, beroende på hur många personer som var begravda på kyrkogården, men trots allt ganska hanterliga tal. Kristian I:s 40 000 år är undantag, inte regel i ett nordiskt sammanhang.

Martin Luthers kritik

Hösten 1517 (enligt traditionen den 31 oktober) spikade Martin Luther upp sina 95 teser till upplysning om avlatens kraft på Slottskyrkans dörr i Wittenberg. Detta var en inbjudan till offentlig disputation och Luther inbjöd till både muntlig och skriftlig diskussion i ämnet. Teserna var avfattade på latin, men blev snart kända även utanför den lärda världen. Spridningen underlättades av trycktekniken. De trycktes i flera upplagor på latin³⁰ och senast 1545 också i tysk översättning. En svensk textutgåva med översättning av Gustaf Norrman utkom 1917 och en nyöversättning av Martin Lindström 1946. Samtliga referat och citat nedan bygger på dessa utgåvor.³¹

²⁶ Gallén 1962, 388.

²⁷ Exempelvis utverkade prästen Nils Tocke ett avlatsbrev för Torsås kyrka i Rom i mars 1487; Fröjmark 1997, 23–24.

²⁸ Wienberg 1993, 189 efter Kjersgaard 1965, 28.

²⁹ Källström 2011, 284–85.

³⁰ Häribland Luther 1518 (1517).

³¹ Luther 1917 (1517); Luther 1946 (1517).

Martin Luthers teser speglar en situation där avlat är något som köps för pengar. Han talar om den apostoliska avlaten, alltså den som påven står bakom. Samtidigt undviker han nogsamt att polarisera sig mot påven. Tvärtom menar han att de personer som säljer avlat för pengar under falska förespeglningar är orsak till att påven utsätts för förtal (81). Men påven önskar hellre förböner än pengar (48) och om man bara förkunnade avlaten i hans anda skulle inga invändningar kunna resas, hävdar Luther (91).

På samma sätt som Machiavelli i den några år tidigare tillkomna skriften *Il Principe (Fursten)* rör sig Martin Luther på minerad mark. Han måste träda försiktigt. Några av de skarpast formulerade kritiska frågorna är formulerade som invändningar som lekfolket skulle kunna komma med (82–89).

Luthers främsta kritik mot avlatsväsendet handlar om vad han ser som ett på girighet baserat missbruk av detsamma och de effekter detta missbruk får bland de troende. Han exemplifierar med avlatspredikanter som påstår, att avlatskorset med påvens vapen på var likvärdigt med Kristi kors (79), eller att avlaten till och med skulle kunna lösköpa en människa som hade kränkt Guds moder (75). Eftersom det är mycket svårt att på en gång förkunna frikostigheten med avlat och vikten av fullkomlig ånger (39) blir resultatet, att de troende får för sig att avlatsbrevet befriar dem från alla straff (23–24) och att de bygger sin visshet om frälsning på avlatsbrev (52). I stället bör man undervisa dem om att det är bättre att ge till de behövande än att köpa avlatsbrev (43, 45). Påven vet inte om vad som förkunnas i hans namn, hävdar Luther, för om han gjorde det skulle han hellre vilja att Peterskyrkan lades i aska än att den skulle ”uppbyggas med skinnet, köttet och benen av hans får” (50).

Luther iakttar med andra ord en rad negativa effekter på det ordinarie församlingslivet av handeln med avlat. Han oroar sig för att de troende skall se avlaten som en lättare väg till frälsningen än den verkliga botgöringen och efterföljden av Kristus. Däremot ifrågasätter han knappast grunderna i avlatsläran. Den handlar fel som talar mot den apostoliska avlatens giltighet, säger han med skärpa (71). Dock har avlaterna endast avseende på de världsliga straff som är utdömda enligt kyrkolagen (5). Vidare gäller de endast de levande, inte de döda (8). Hans undervisning om skärselden skiljer sig därför från den vid denna tid gängse. Det är enligt honom fel att hävda att kyrkliga straff omvandlas till skärseldsstraff efter döden (11). De döda betalar alla sina skulder genom döden (13) och skärselden är i stället att se som ett uttryck för den skräck en om sin salighet förtvivlande människa erfar (14–15).³² På den punkten fanns det säkerligen teologer som skulle ha velat disputerat med Luther. Samtidigt ifrågasätter han varken skärseldens existens eller mässorna för de döda (83), eller om han gör det så är det så inlindat att det är svårt att direkt utläsa. Läran om kyrkans skatter finns också kvar, men dessa skatter har enligt

³² ”14. Imperfecta sanitas seu caritas morituri necessario secum fert magnum timorem, tantoque maiorem, quanto minor fuerit ipsa. 15. Hic timor et horror satis est se solo (ut alia taceam) facere poenam purgatorii, cum sit proximus desperationis horrori.”; Luther 1917 (1517), 9. Tolkningen är här baserad på Martin Lindströms översättning, som är kongenial snarare än ordagrann; Luther 1946 (1517), 8.

Luther den troende tillgång till utan avlatsbrev (37, 58). Så även om Luther inte direkt ifrågasätter de påvliga avlaterna kringskär han deras räckvidd på ett sätt, som med rätta kunde upplevas som hotfullt av dem som byggde en omfattande affärsverksamhet på dem. Hans kritik mot avlatsförsäljarnas girighet drabbar i inlindad form påven själv, som hellre borde vårda sig om de troende och bekämpa falska predikanter än samla pengar till Peterskyrkan (50, 51, 73–74, 89).

Luther hade trampat på en öm tå. Hans egen biskop, ärkebiskop Albrekt av Magdeburg och Mainz, hade lånat stora summor för att uppnå ärkesätet i Mainz och hade ingått en uppgörelse med påven Leo X (1513–21) om att använda delar av intäkterna från avlatsförsäljningen inom sina stift för att återbetala detta lån. Påven och ärkebiskopen samverkade nu för att minimera skadeverkningarna och tysta kritiken, men resultatet blev det omvända. Den 15 juni 1520 fördömde påven flera av Luthers teser i bullan *Exsurge Domine* och hotade med exkommunikation om inte Luther gjorde avbön.³³ Luther brände bullan och flera andra skrifter offentligt den 10 december och skärpte sin kritik mot påvemakten, men detta är en historia som vi inte skall gå djupare in på här.

Synen på avlat i skolans läromedel

Inledningsvis påstod jag att det är en allmänt spridd missuppfattning om den medeltida katolicismen att man kunde köpa syndernas förlåtelse för pengar. Frågan är emellertid hur spridd denna uppfattning egentligen är. Går det att finna belägg för den i ungdomsskolans läromedel? Inom ämnena historia och religion borde man kanske kunna förvänta sig att ett visst utrymme ges åt den medeltida katolska kyrkan. Om det över huvud taget sägs något om avlat, vad är det då som sägs? Några stickprov får här ge en indikation om svaret.

Den grundligaste framställningen har jag funnit i *Religion och samlevnad 2: Grundbok för mellanstadiet* av Torsten Eklund med flera (1979). Boken innehåller ett kapitel om reformationen och Martin Luther. Avlaten förklaras som en befrielse från kyrkans straff. Denna befrielse kunde man erhålla genom att exempelvis be några böner eller skänka pengar till de fattiga eller till kyrkan. Avlatsbrevet ses som ett sätt för kyrkan att få in pengar. De handelsmän som sålde avlatsbrev lät människor tro att de kunde köpa sig fria från sina synder. En av dessa försäljare var munken Tetzl. Luthers biktbarn påstod att de hade köpt syndernas förlåtelse av Tetzl, även åt sina döda släktingar. Att man inte kunde köpa sig fri från sina synder var något som avlatsförsäljarna hade underlåtit att tala om. Deras intresse var att göra affärer.³⁴

³³ Leo X 1520.

³⁴ Eklund *et al.* 1979, 37–42.

Även de gymnasieböcker som tar upp avlaten gör det i samband med att Martin Luther behandlas. I *Religion och tanke: En studiehandbok för gymnasiet* av Harry Hermerén och Einar Lilja (1968) nämns avlaten i form av en ordförklaring i marginalen. Den förklaras ursprungligen ha varit ett efterskänkande av gottgörelse för begången synd, medan den på Luthers tid uppfattades som garanti för syndaförlåtelsen.³⁵ I *Religionskunskap* av Sten Rodhe och Erland Sundström (2. uppl. 1979, 3. uppl. 1985) förklaras kortfattat men sakligt, att avlat innebar efterskänkande av botgöring som av kyrkan hade ålagts människor som hade ånkrat och biktat sina synder. Boken fortsätter med att säga att det på Luthers tid i Tyskland såldes avlatsbrev som ansågs ge köparen syndaförlåtelse och som även kunde köpas för de döda som gjorde bot för sina synder i skärselden. Intäkterna gick bland annat till bygget av Peterskyrkan.³⁶ Varifrån åsikten att avlatsbrev kunde ge köparen syndaförlåtelse kom sägs inte och inte heller vilket stöd den eventuellt hade i katolsk teologi.

De religionskunskapsböcker jag har funnit ger korrekta men kortfattade förklaringar av vad avlaten är. När det gäller frågan om huruvida syndernas förlåtelse kunde köpas för pengar ser det litet olika ut i böckerna. Mellanstadieboken förklarar det som ett slags marknadsföringsknep från försäljarnas sida. Av gymnasieböckerna talar en över huvud taget inte om försäljning av avlat, medan den andra nämner åsikten att man kunde köpa sig fri från sina synder utan att närmare förklara hur den hade uppstått och vad den hade för status.

I de gymnasieböcker för ämnet religionskunskap jag har sett med senare datum än de ovannämnda är det kyrkohistoriska innehållet mycket begränsat. Avlat har ingen plats alls i dessa böcker.

När det gäller läroböcker i historia har mina stickprov inskränkt sig till en ganska färsk gymnasielärobok, *Historiens ansikte* av Carina Rönnqvist och Hanna Markusson Winkvist (2009). I kapitlet "Den katolska kyrkan utmanas" kan man bland annat läsa följande:

Ett problem inom den katolska kyrkan var det växande missbruket av avlatsbrev, dvs. brev som människor fick köpa för att få sina synder förlåtna. Ursprungligen var avlatsbrev en tillfällig lösning för att korsfararna skulle kunna få syndernas förlåtelse när de inte hade möjlighet att besöka en kyrka. Så småningom blev breven en handelsvara som kunde köpas för pengar, vilket kom att utnyttjas av både kyrkan som institution och enskilda präster.³⁷

De gymnasieelever som får använda denna på många sätt attraktiva och påkostade lärobok bibringas tyvärr en uppfattning om avlatsväsendet som väl motsvarar den missuppfattning jag tog som utgångspunkt. Avlatsbrev beskrivs helt

³⁵ Hermerén & Lilja 1968, 148.

³⁶ Rodhe & Sundström 1979, 145 (2. uppl.); med smärre förändringar i Rodhe & Sundström 1985, 168 (3. uppl.)

³⁷ Rönnqvist & Winkvist 2009, 149.

enkelt som brev som människor fick köpa för att få sina synder förlåtna. Visserligen ges det också en historik där det sägs att korsfararna hade haft ett specifikt behov av dylika brev. Bakom detta påstående ligger kanske de påvliga bestämmelserna om plenar-avlat, möjligen sammanblandade med de dispensbrev som påven utfärdade till vissa personer, inte minst furstar, i vilka de gavs rätten att själva välja en biktader som kunde ge dem full avlösning i dödsstunden. Det är dock långt mellan lärobokens text och primärkällorna. Troligen finns det liknande formuleringar i äldre läroböcker som förs vidare i lätt bearbetad form från generation till generation av läroboksförfattare.

Slutord

Syndernas förlåtelse är inte någonting man säljer inom den katolska kyrkan. Det vore att handla med sakramenten, ett brott som betecknas som simoni. Däremot var pengagåvor till specifika ändamål och på specifika dagar ett av flera sätt på vilka man kunde vinna avlat. Långtifrån all avlat var förbunden med pengar, men i det allmänna medvetandet har denna sammankoppling blivit nästan allena rådande, så till den grad att den i övrigt noggranne Gunnar Ekström när han beskriver Jörgen Buntmakares avlatstavla på Västerås domkyrka genast associerar till kyrkans behov av inkomster, fastän det inte står ett ord om pengar på avlatstavlan.³⁸ Det begynnande 1500-talets handel med tryckta avlatsbrev har i hög grad bidragit till denna sammankoppling. Dessutom har till och med påvarna själva i vissa sammanhang uttryckt sig oklart om vad som är förlåtelse av synder respektive efterskänkande av botgöring. Uppriktig bikt är emellertid alltid ett villkor för den som vill ha avlat, oavsett hur avlaten i övrigt förvärvas.

Källor och litteratur

Webbaserade källor

Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (SDHK)

Tryckta källor och litteratur

Andrén, Carl-Gustaf. 1992 (1975). ”De medeltida avlatsbreven: Instrument för kyrkans verksamhet” i *Investigatio memoriae patrum: Libellus in honorem Kauko Pirinen* (1975), 201–21. Helsingfors, omtryckt i *Kungs-Husby i Trögd: Kungsgård, kyrka och socken* (Studier till Det medeltida Sverige 6), red. Carl Gustaf von Ehrenheim. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, s. 89–104.

³⁸ Ekström 1994 (1976), 152–53.

Brundage, James A. 2000. "Sex and Canon Law" i Vern L. Bullough & James A. Brundage (red) *Handbook of Medieval Sexuality*, Garland, s. 33–50.

Cadden, Joan. 2000. "Western Medicine and Natural Philosophy" i Vern L. Bullough & James A. Brundage (red) *Handbook of Medieval Sexuality*, Garland, s. 51–80.

Diplomatarium Suecanum 1–. Stockholm 1829–.

Edsman, Carl-Martin & Einar Molland. 1971. "Skärseld" i *KLNM* 16, 109–13.

Eklund, Torsten, Erling Hanstorp, Lennart Husén, Birgitta Lundblad & Anders Törnvall. 1979. *Religion och samlevnad 2: Grundbok för mellanstadiet*. Stockholm: Natur och Kultur.

Ekström, Gunnar. 1994 (1976). *Västerås domkyrkas inventarier genom tiderna*. 2. uppl. Västerås.

Fröjmark, Anders. 1997. "Medeltidsmänniskan och kyrkan" i *Kalmar län* 81 (1996–1997), 19–28.

Gallén, Jarl. 1957a. "Bot" i *KLNM* 2, 173–76.

Gallén, Jarl. 1957b. "Botsakrament" i *KLNM* 2, 181–86.

Gallén, Jarl. 1962. "Indulgens" i *KLNM* 7, 387–93.

GMLS = Ulla Westerbergh & Eva Odelman, *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige* 1–2. Stockholm: Almqvist & Wiksell 1968–2002.

Hahr, August. 1923. *Västerås domkyrka: Beskrivning och byggnadshistorik*. Västerås: Ivar Wennbergs bokhandel.

Hermerén, Harry & Einar Lilja. 1968. *Religion och tanke: En studiehandbok för gymnasiet*. Lund: Gleerups.

Kjersgaard, Erik. 1965. "Det gotiske oprør" i *Skalk: Nyt om gammelt* 1965:1, 20–29.

KLNM = *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 1–22. Malmö: Allhem 1956–78.

Källström, Hanna. 2011. *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden: Linköping och Lund*. Bibliotheca theologiae practicae 89. Skellefteå: Artos och Norma bokförlag.

- Leo X. 1520. *Bulla contra errores Martini Lutheri et sequacium*. [Ex(s)urge Domine]. Roma: Impressum Romæ per Iacobum Mazochium De mandatu. S.D.N. Papæ. Flera upplagor existerar. Elektronisk kopia på <http://books.google.se/books?id=ccFLAAAacAAJ&printsec=frontcover&hl=sv#v=onepage&q&f=false>.
- Liedgren, Jan & Magnús Már Lárusson. 1962. ”Indulgensbrev” i *KLNM* 7, 393–97.
- Lindström, Gustaf. 1895. *Anteckningar om Gotlands medeltid 2*. Stockholm.
- Luther, Martin. 1518 (1517). *Resolutiones disputationum de Indulge[n]tiarum virtute F. Martini Lvther Avgvstiniani Vittenbergensis, Liber, Candidum & liberum lectorem opto*. Rhau-Grunenberg, 1518. Elektronisk kopia på <http://books.google.se/books?hl=sv&id=v3Y8AAAAcAAJ&q=>.
- Luther, Martin. 1917 (1517). *95 teser till upplysning om avlatens kraft den 31 oktober 1517*. Utg. och övers. Gustaf Norrman. Uppsala: J.A. Lindblads förlag.
- Luther, Martin. 1946 (1517). *De 95 teserna om avlatens innebörd*. Översättning från latin av Martin Lindström. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag.
- Nisbeth, Åke & Inger Estham. 2001. *Linköpings domkyrka: Inredning och inventarier*. Linköping: Linköpings domkyrka.
- Nya anteckningar om Rytterns socken: Medeltidsstudier tillägnade Göran Dahlbäck* (Västmanlands läns museums och Västmanlands fornminnesförenings årsbok 78), red. Olle Ferm, Agneta Paulsson och Krister Ström. Västerås 2002.
- Payer, Pierre J. 2000. ”Confession and the Study of Sex in the Middle Ages” i Vern L. Bullough & James A. Brundage (red.) *Handbook of Medieval Sexuality*, New York: Garland, s. 3–31.
- Rodhe, Sten & Erland Sundström. 1979. *Religionskunskap. 2*. omarb. uppl. Stockholm: Esselte Studium.
- Rodhe, Sten & Erland Sundström. 1985. *Religionskunskap. 3*. [omarb.] uppl. Stockholm: Esselte Studium.
- Rönnqvist, Carina & Hanna Markusson Winkvist. 2009. *Historiens ansikte*. Stockholm: Liber.
- Wienberg, Jes. 1993. *Den gotiske labyrint: Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.